

А.В.Блануца, Д.П.Ващук (Київ)

Ідеальний образ жінки-шляхтянки в панегіричній літературі Великого князівства Литовського (Sarcevičienė J. Lietuvos didikės proginėje literatūroje: portretai ir įvaizdžiai. – Vilnius: Versus aureus, 2005. – 648 p.: iliustr.)

Останнім часом у сучасній історіографії неабиякого значення набуває гендерний напрямок. Саме в цьому контексті написана монографія литовської дослідниці Йоліти Сарцевічене. Її дослідження базується передусім на аналізі панегіричної літератури, як у ній висвітлювались портрети та уявлення дружин магнатів Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) другої половини XVI – першої половини XVII ст. (дати народження, генеалогія й родичі, шлюб та сімейне життя, кількість дітей, благодійна діяльність, хвороби, а також обставини смерті).

Книга починається зі вступу, в якому авторка здійснила екскурс в історіографію та охарактеризувала джерельну базу питання. Головну увагу тут звернуто на панегіричну літературу, яка є основою монографії. Й.Сарцевічене зауважила, що історики дуже обережно ставились до цього комплексу джерел і не завжди приділяли йому належну увагу. Натомість, як показало її дослідження, кількість таких пам'яток досить велика. Дослідниця встановила, що в межах польського королівства та ВКЛ протягом XVI ст. писання, в яких відображались система цінностей, моральних стандартів і т.п., охопили близько 13% усіх публікацій, а в XVII ст. – уже 30%. Вибір панегіриків для вивчення був обмежений тими, що присвячувались литовським дворянкам та дружинам іноземних підданих, які взяли шлюб у ВКЛ. Загалом Й.Сарцевічене описала 399 творів 253 авторів (чоловіки, здебільшого священники-католики (часто належали до єзуїтського, бернардинського чи домініканського орденів), православні та протестанти) латиною й польською мовами, в яких містилась інформація про 155 жінок.

Друга частина цього дослідження – «Жінки в панегіриках для спеціального випадку» – починається з розділу «В межах добродійних структур». У ньому з'ясовано, що автори писань, підкреслюючи жіночі чесноти (мудрість, доброта, покірність, цнотливість, щирість, поважність, старанність, працелюбність, турбота, вірність), використовували риторичні фігури, біблейських героїнь або, не так часто, жінок античності. Причиною звернення до жіночих чеснот авторка вбачала генеалогію героїні. Уважалося, що тільки в людей шляхетського походження «чисті» чесноти тіла й духу від народження. Деякі автори панегіриків стверджували, що чесноти й благородність передаються з кров'ю й молоком матері. Не беручи участі в суспільно-політичному житті, жінка-шляхтянка в джерелах такого типу присутня не завдяки своїм заслугам чи винятковості, а через суб'єктивні причини (знатне походження, могутні й заможні родичі).

«Шляхетність родоводу» вважалася надійною основою для набуття інших позитивних рис. Чесноти, згадані в панегіриках, Й.Сарцевічене поділила на три умовні групи, які підбивають підсумок образу жінки та її позиції в сім'ї й суспільстві: 1) чесноти моральної поведінки (шлюб); 2) працьовитість (помешкання); 3) побожність (церква). Наприкінці розділу авторка дає відповідь на питання, чому в панегіриках присутне широке представлення чеснот і моделей взірцевої жіночої поведінки. На думку Й.Сарцевічене, це було одним із головних способів (поряд з усною традицією, дидактичною літературою та вченням церкви) представити суспільству й указати самим жінкам на їхню соціальну роль, а вже як другий етап – навчити цим ролям. Автори панегіриків у такий спосіб безпосередньо брали участь як у конструюванні соціальної ролі, так і її навчанні. У своїх працях, представляючи найбільш різноманітну інформацію про взірцеві жіночі чесноти, вони доводили до відома суспільства означену модель для формування соціальної ролі жінки. Основні риси взірцевої жінки – побожність, жіноча мудрість, покірність, скромність, допомога нужденним, працелюбність і т.п. Ці моделі діяли реально, перебуваючи у свідомості сучасників і виконуючи нормативну функцію.

У розділі 2 – «Взаємини між чоловіком і дружиною: співпраця й покірність» – описується модель сімейства, аналізуються взаємовідносини між чоловіком і дружиною в колі сім'ї, розглядаються загальні поняття шлюбу в зазначений період, принципи формування сім'ї й т.п. Автори говорять про сім'ї, в яких чоловік і жінка сповідують однакову мету, мають однакові бажання, уважні один до одного. Добродіяння та відданість чоловікові й дітям були найбажанішими рисами доброї дружини. Вибір чоловіка вважався серйозною відповідальністю – зобов'язанням обрати партнера з максимальною вигодою

для майбутньої сім'ї. Проте, як зауважувала дослідниця, такі правила виключали будь-яку можливість для теплих почуттів усередині подружжя. Часто відчуття, яке ми називаємо коханням, тоді було дружбою зі взаємним відношенням до зазначеної ролі. Тому й жінки змальовувались як помічники чоловіка. Першочерговими завданнями дружини вважався догляд за дітьми, створення комфорту чоловікові та щоденне опікування побутом. Власне, це й підкреслювали автори панегіриків, а особливо здатність створити сприятливу атмосферу в помешканні, що вважалось першочерговим доказом любові дружини до чоловіка, який повертався додому після виконання державних обов'язків.

У наступному розділі – «Материнство: різноманітне виховання своїх дітей» – з'ясовано місце дітей у сім'ї. Громадська думка тих часів дуже переймалася безперервністю роду – тож найголовнішою чеснотою жінки була здатність народжувати. Обов'язком матері вважалось готувати дитину до виконання певної ролі в суспільстві. Перебільшена увага до дітей, а особливо безтурботна любов батьків до своїх дітей, різко критикувалися. Попри те, що панегірики майже не говорять про це, публіцисти завжди нагадували про владу міцної руки. Тілесне покарання було частиною сімейного життя, що резервувалося для батька, *de facto* вважалось його обов'язком. Матері, зазвичай, описані як уважні піклувальниці, яким дозволялося проявляти слабкість, чи то відчуття. У процесі виховання моральним обов'язком обох батьків була підготовка дітей на все життя, а школа переймала це призначення пізніше.

Ставлення матері до дочок було відмінним від стосунків із синами, що пояснюється різним призначенням у майбутньому. У суспільстві сформувалось дві моделі виховання – окремо для хлопчиків, і окремо для дівчаток. Перші готувались до праці в державних установах, другі – у сфері домашнього господарства в найширшому сенсі. Багато уваги автори панегіриків приділяли навчанню саме хлопчиків, оскільки мати, беручи активну участь у житті сина, заохочувала його до здобуття освіти та служіння державі.

У четвертому розділі – «Мудра господиня та моральний авторитет дому» – Й.Сарцевічене розглянула такі питання: 1) який вид робіт виправдовував зразкову господарку; 2) взаємовідносини з іншими членами сім'ї; 3) чи здатна жінка бути відповідальною при виконанні домашніх справ і чи зобов'язана вона створювати емоційну атмосферу в домі та бути прикладом порядності для слуг і дітей? Автори панегіриків підкреслювали, що першочерговими рисами гуманної домашньої господарки були приємність, турбота про оточуючих, здатність розуміти їх і допомогти порадою, спроможність поводитися приємно з людьми нижчого соціального статусу.

П'ятий розділ – «Жінка й церква: форми прояву відданості» – висвітлює такі проблеми: прояви віри в щоденному житті, добродійна діяльність, вибір релігії. Участь жінок у релігійному житті суспільства набувала різних форм, здебільшого – підтримка нужденних (милостиня, їжа, розподіл одягу, відвідування та допомога хворим), участь у діяльності релігійних братств і прощах. Можливість сповідувати іншу віру з'явилася з початком Реформації. Проте, як дослідила Й.Сарцевічене, у панегіриках, авторами яких були протестанти, також представлені загальні чесноти християнської жінки – поважність, сімейні обов'язки, працьовитість.

Й.Сарцевічене визначає форми набожності жінок-шляхтянок. Так, набожність, за авторами панегіричної літератури, – це намагання жити за Божим словом. Змалку жінки чули про способи вираження своєї віри й відданості Богові – удома, у церкві, розмовляючи зі священниками. Ті, хто вмів читати, черпали інформацію із життєписів святих і книжок про духовне життя, які поширювалися серед населення, і в яких детально описувалися щоденні, щотижневі, щомісячні й річні релігійні акції, пояснювалося значення сповіді, милостині в житті кожного віруючого. У XVII ст. в Європі спостерігався «ренесанс» аскетизму, тому авторка припускає, що аскетичні практики були більш притаманні жінкам, до моралі котрих через визнану слабкість натури суспільство пред'являло особливо високі вимоги. У тодішньому суспільстві жінка сприймалася як «умістилище гріха», і сама вона нерідко була об'єктом критики священників і мирян. Відтак жінку, яка збагнула власну нікчемність, особливо поважали. З іншого боку, поступово в життя жінок-католичок увійшла інтимність віросповідання. Так сформувалася «нова модель жіночої богобоязні, що представила більш інтенсивні способи пережити великі християнські догми».

Авторка зазначає, що в панегіричній літературі XVI–XVII ст. особливо поцінювалися зусилля жінок-шляхтянок повернути «блукаючих овець», тобто місіонерство. У даному випадку жінці надавалося право активно діяти – представники католиків, протестантів і православних закликали жінок захищати «справжню» віру, оберігати її від ересі.

У п'ятому розділі – «Добродійні дії» – описується те, як католики й протестанти розуміли це поняття, проаналізовано приклади жіночих добродійних дій, які описані в досліджуваних творах. У панегіричній літературі згадані жінки належали до соціальної еліти, відтак вони мали змогу фінансово підтримувати церкву, займатися благодійною діяльністю. Й.Сарцевічене відзначає – майже кожен твір показує, що багато жінок займалися благодійністю, а суспільство схвально сприймало таку діяльність. Благодійництво було майже єдиним світським заняттям жінок, що не наразилось на критику, а позитивно оцінювалось суспільством. Відтак образ жінки-піклувальниці бідних, ченців, священників, побожної дочки церкви, що шукає духовного ідеалу, є одним із найскравіших у панегіриках. Церква постійно нагадувала, що ніхто не знає про свій останній час, тому й готуватися до нього ніколи не рано. Жінка, котра підтримувала бідних і церкву, не тільки заслуговувала на їхню вдячність та повагу, а й готувала собі дорогу до вічного життя. Так жінка, яка прагнула досягти свого духовного ідеалу, мала можливість реалізувати свої зусилля.

В останньому розділі другої частини – «У твоїх руках, Господи...» – ідеться про те, як автори панегіриків описували зразкову смерть і які приклади смертей шляхтянок уважались гідними для наступників. Головна увага творів концентрувалася на описі хвороб і смертей. Проповіді, які відбувались під час похорон, друкувались негайно й з того часу посадили важливе місце у формуванні уявлень про смерть.

Як дослідила Й.Сарцевічене, описи ідеальної смерті подаються по-різному. Одні автори писали, що все життя людини прямує до цього завершального випробування. Інші обмежувалися лише тим останнім моментом, коли людина досягала наближення смерті. Проте моральний християнин мав дотримуватись трьох найголовніших чеснот перед обличчям смерті – спокою, терпіння та вдячності до Бога.

У третій частині монографії – «Замість кінця» – змальовано образ ідеальної жінки в панегіриках, який сформувався у свідомості еліти суспільства протягом досліджуваного періоду. Як показав аналіз цих творів, жінка протягом свого життя виконувала декілька соціальних ролей. Деякі охоплювали ціле життя (добродійність, побожність, піклування), а інші – відповідні його періоди (дружина, мати). Суспільство вважало, що жінки позитивно сприймали свою соціальну роль та докладали всіх зусиль для її виконання, підтримуючи, таким чином, існуючу соціальну структуру.

Надзвичайно важливим доповненням монографії є додатки – Й.Сарцевічене опублікувала шість похоронних проповідей мовою оригіналу (польська) разом із перекладом литовською та коментарями. Монографію завершує іменний покажчик.

РЕЦЕНЗІЇ

Станіславський В.В.

Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 357 с.

Із часів фундаментального дослідження Д.І.Яворницького історія Запорізької Січі і запорізького козацтва (до розорення січі І.Галаганом) практично завжди була лише одним з аспектів дослідницької проблематики, насамперед з історії України, а крім того, з історії Росії або Речі Посполитої, або ж врешті – взаємин цих країн. Протягом більш-менш тривалого періоду практично не робилися спроби вивчення власне Запоріжжя як самостійного суб'єкта міжнародної політики.

Саме тому нова студія українського історика В'ячеслава Станіславського, що звернувся до проблеми стосунків Запорізької Січі і Речі Посполитої у 1686–1699 рр., є вагомим внеском не тільки у вивчення окресленої автором проблематики, але й у дослідження міжнародних відносин вказаного періоду у Східній Європі в цілому.

Хронологічно робота охоплює два важливі рубежі в історії не тільки України, але усієї Східної Європи. 1686 р. – рік укладення російсько-польського договору і фактичного приєднання Росії до Священної ліги мав важливі наслідки і для Запорізької Січі, що перейшла під протекторат Росії. Подія ця певним чином пов'язана і з іншою датою – 1683 р. – початком австро-польсько-турецької війни (із 1684 р. – війна Священної ліги з Османською імперією), яка стала причиною зростання політичного значення Запоріжжя, як традиційного центру боротьби з Кримським ханством і османською Туреччиною і